

УДК 811.161.3–08–085.3:821.161.3“18”“19”09–4

СЭНСАВА-СТЫЛІСТЫЧНАЯ РОЛЯ ЎСТАЎНЫХ КАНСТРУКЦЫЙ У ПУБЛІЦЫСТЫЧНЫХ ТЭКСТАХ КАНЦА ХІХ – ПАЧАТКУ ХХ СТАГОДДЗЯ

А.В. РАДНЯНКОВА

(Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Ф. Скарыны)

На матэрыяле публіцыстычных тэкстаў канца ХІХ – пачатку ХХ стагоддзя ўсебакова аналізуюцца ўстаўныя канструкцыі, іх сэнсава-стылістычная роля, структура і асаблівасці выкарыстання. Падрабязна апісваюцца розныя спосабы граматычнага выражэння ўстаўных канструкцый і іх памер, які не абмяжоўваецца пэўнымі нормамаі. Яны ніколі не бываюць у пачатку, а заўсёды стаяць у сярэдзіне або ў канцы сказа, але сустракаюцца ўстаўныя канструкцыі, якія набываюць фармальную самастойнасць і ўжываюцца за межамі асноўнага паведамлення. Даследаванне фактычнага матэрыялу дазваляе зрабіць слушны вывад аб тым, што ўстаўкі, якія змяшчаюць розныя дадатковыя заўвагі, думкі, погляды аўтара на перадаваемую інфармацыю, надаюць дакладнасць зместу публіцыстычнага тэксту разглядаемага перыяду, актывізуюць мысленчую дзейнасць чытача і наладжваюць невербальны дыялог. Асноўнае прызначэнне ўставак – гэта неабходнасць у дадатковым паведамленні, якая ўзнікае нярэдка незапланавана. Тут могуць выкарыстоўвацца ўстаўныя элементы, якія ўжываюцца пры тлумачэнні малазразумелых слоў (тэрміналагічная лексіка, элементы сацыяльнай, прафесіянальнай лексікі).

Уводзіны. Значнымі стылістычнымі магчымасцямі ў сістэме сінтаксічных сродкаў маўлення валодаюць устаўныя канструкцыі, якія дазваляюць выказаць сэнсавыя і эмацыянальныя адценні. На думку Дз.Э. Разэнтала, валодаючы «сэнсавай ёмістасцю», яны выкарыстоўваюцца ў розных стылях мовы [1, с. 337]. Устаўныя канструкцыі ўключаюцца ў сказ пры дапамозе «суадноснай (інтрадуктыўнай) сувязі, якая мае змястоўна-асацыятыўны характар» [2, с. 205]. І.І. Гаўрыленка сцвярджае, што яны не з’яўляюцца элементамі мовы, узнікаюць толькі на ўзроўні яе выкарыстання, у тэксце [3, с. 80].

Мэтай нашага даследавання з’яўляюцца вызначэнне сэнсава-стылістычнай ролі ўстаўных канструкцый ў публіцыстычных тэкстах канца ХІХ – пачатку ХХ стагоддзя, аналіз іх структуры і асаблівасцей выкарыстання. Гэтыя структурныя канструкцыі, з аднаго боку, прызначаны павялічыць змястоўна-інфармацыйны змест сказа, з другога – «адметна характарызуюць аўтарскае маўленне, актуалізуючы яго мабільны характар» [4, с. 102]. Яны сапраўды ўяўляюць сабой адзін з важных моўных сродкаў здзяйснення маўленчага кантакту, таму што адрасаваны чытачу, маючы на мэце ўдакладніць, дапоўніць пададзеную аўтарам інфармацыю.

Асноўная частка. Пад устаўнымі канструкцыямі разумеюцца словы, словазлучэнні ці сказы, якія ўводзяцца ў асноўны сказ і змяшчаюць у сабе розныя дадатковыя заўвагі, агаворкі, папраўкі, трапныя звесткі, удакладненні, аўтарскія рэмаркі, тлумачэнні зместу асноўнага выказвання цалкам або яго частак. Іх прызначэнне – ізаляваць асобны кампанент або цэлы выраз ад агульнага выказвання, зрабіць яго прадметам новага паведамлення [5, с. 72 – 73].

Успаханая і слаба угноеная песчаная земля злепляе пячынкі і вада у ей дзяржыцца даволі доўга (гной, так сама, не дае лішне нагрэвацца ніві) [Н.Н.* – 1911. – № 12. – С. 170].

Між іншым, на скаціну навалілася чума, занесеная сюды хутчэй за ўсё з Маларасіі, адкуль нам настаўляюць валоў (пераважна з Роўна, Канатона, Барзны) [6, с. 132].

Парабілі пісараў, пасрэднікаў, а ўсё за мужыцкія грошы, і вялікія грошы – чорт іх ведае на што; для таго хіба, каб запісывалі ў ксёнжкі, як многа напишучь...) [7, с. 27].

У першым прыкладзе ўстаўны сказ адносіцца да ўсяго асноўнага выказвання з мэтай удакладнення сельскагаспадарчай інфармацыі, якую неабходна ведаць зацікаўленым людзям падчас работы ў полі; у другім – устаўная канструкцыя выступае ў якасці дадатковай заўвагі, якая ўдакладняе тэрытарыяльныя межы распаўсюджвання жывёлы; у трэцім – у якасці аўтарскай рэмаркі.

Неабходна адзначыць і тое, што ўстаўныя сказы нічым не адрозніваюцца ад неўстаўных па структуры і лексічнаму складу. Так, напрыклад, яны могуць быць двухсастаўнымі і развітымі: *Няма для ніх у нашых сёлах ні вады, ні хлеба – для ніх мы глухі і немы і нічога не бачылі і не чулі [7, с. 39]*, паводле адносін выказвання да рэчаіснасці – сцвярджальнымі (устаўныя сказы, у якіх сцвярджаецца наяўнасць чаго-небудзь у рэчаіснасці), а ў залежнасці ад мэты выказвання – апавядальнымі (устаўныя сказы, у якіх паведамляецца пра факты рэчаіснасці). *Промыслу фабрычнага тут надта мала, гандэль ўвесь ў чужых*

*Н.Н. – часопіс «Наша Ніва».

руках, глаўны пражытак беларускага селяніна – праца каля неуроднай зямлі і каля лесу (лес займае чуюць не траціну – 30 % – ўсёй зямлі беларускай) – а потым уселякіе заробкі, ўсе болей у чужой старане і па ўсёй старане можна спаткаць беларуса – художца, з запалымі грудзмі, з русымі валасамі, ў лапцёх, ў белай сьвітцэ і такой жэ шапцэ-магэрцэ) [Н.Н. – 1909. – № 4. – С. 51]. Яны могуць быць аформлены і як даданы сказ (азначальны або ўступальны).

На такі стан земляробства значны, а можа, і важнейшы ўплыў зрабілі наступныя акалічнасці: адсутнасць прамысловасці і промыслаў, павелічэнне колькасці насельніцтва, якое ведае (і то па-свойму) толькі земляробства, дала шмат арандатараў; збыднелыя па розных прычынах гаспадары ахвотна цураюцца зямлі (з якой цяпер у мясцовых варунках сапраўды нялёгка здабыць нейкую карысьць), таму і сядзібаў у арэнду здаюць шмат [6, с. 134]. Пры дапамозе злучальнага слова ўстаўны сказ змяшчае дадатковую заўвагу, якая характарызуе канкрэтны прадмет (зямлю), раскрывае яго прымету і вылучае сярод астатняй інфармацыі ў сказе. Гэты ўстаўны сказ адносіцца непасрэдна да паясняемага члена сказа асноўнага сказа (дапаўненне), што абазначае прадмет, ужываецца пасля яго і цесна звязаны з ім па сэнсе і сінтаксічна (адбываецца дапасаванне якой).

Хто з вас захоча сам падабраць для кветак лацінскія названні (хоць усё ж ткі пасля канешне трэба кветкі паслаць да спецыялістаў – батанікаў, каб спраўдзілі лацінскія названні), таму раім купіць сабе такія кніжкі... [8, с. 207]. Устаўка змяшчае дадатковае паведамленне аб факце (неабходна адсылаць кветкі да спецыялістаў для далейшага ўдакладнення лацінскай назвы), які не адпавядае на самой справе таму, што апісваецца ў асноўным сказе.

У адрозненне ад пабочных, устаўныя канструкцыі ніколі ў публіцыстычных тэкстах канца XIX – пачатку XX стагоддзя не бываюць у пачатку, а заўсёды стаяць у сярэдзіне або ў канцы сказа: *Вільня – горад невялікі: ад адной ускраіны (напрыклад, ад жалезнага моста) да другой (да Віліі) можна прайсці пешышу за 16 хвілін* [6, с. 145].

Або казкамі-пагаворкамі калі пачнеш між сабой перасыпацца, – колькі ў іх розуму, жыцця [8, с. 177].

«Устаўныя элементы, як і пабочныя, адносяцца да сінтаксічных катэгорый, якія ўскладняюць... сказ і выступаюць у якасці дадатковых, а не раўнапраўных з ім кампанентаў. Але, у адрозненне ад пабочных яны не выражаюць ні адносін выказвання да рэчаіснасці з пункту гледжання гаворакай асобы, ні ацэнкі паведамлення» [5, с. 73].

Асноўнае прызначэнне ўставак у публіцыстычных тэкстах канца XIX – пачатку XX стагоддзя – неабходнасць у дадатковым паведамленні, якая ўзнікае нярэдка незапланавана, нечакана, мімаходам падчас пісьма. Тут могуць выкарыстоўвацца ўстаўныя элементы пры тлумачэнні малазразумелых слоў (тэрміналагічная лексіка, элементы сацыяльнай, прафесіянальнай лексікі) або можа падавацца лацінская назва некаторых раслін ці другая назва краіны: *Апісаць саму бэтлейку (дамочек) – якой велічыні, якой паперай і якога колеру яна выклеена; чы лялькі перэсавваюцца толькі на адной сцене, чы сцена раздзелена на дзве паловы, так што і на адной старане іграюць, і на другой* [Н.Н. – 1910. – № 3. – С. 51]. *Важна ў навуцы ведаць... у якім павеце, а нават у якой ваколіцы (названне двара, сяла ці вёскі) сарвана кветка і якой парой: год, месяц, чысло. Адпачываючы пасля навукі ўлетку, збярыце матэрыял для беларускай батанікі (навукі аб раслінах)* [8, с. 204]. *Жыды ў Амэрыцы жыюць найболей у «штаце» (як-бы губэрня) Нью-Йорк; у адным горадзе Нью-Йорку іх лічыцца каля мільёна, а ўсіх жыццелюў разам тамка 4 мільёны* [Н.Н. – 1910. – № 4. – С. 59]. *Робіцца гэта за тым, што у нашых законах аб эміграцыі (выселенні) бадай што нічога не сказана* [Н.Н. – 1910. – № 4. – С. 59]. *Панам падабаліся з'езды і гэрбы, а больш за усё падабаліся ім прывілеі (правы наданыя) над станам селянскім* [Н.Н. – 1910. – № 4. – С. 62]. *Відавочна, што тлумачэнне ажыццяўляецца пры дапамозе перакладу, які ўдакладняе сэнс невядомага ці малазразумелага паняцця. Спачатку зацікавіла «Амэрыка» (Злучоныя Штаты)...* [Н.Н. – 1910. – № 3. – С. 42].

Жоўты лубін (lupinus luteus) расце на сухой песчанай глебе бяз гною і дае добры ураджай былля багатага азотам. Сіні (вускалістны) лубін (lupinus angustifolius) лени расце на цяжкой гліністай зямлі і вымагае ужо не зусім густой зямлі [Н.Н. – 1911. – № 12. – С. 170]. *Пры самой агароджы проста налева размешчаны механічнай ршытунак, сельскагаспадарчыя прылады металічнай фабрыкі інжынера В. Гядройца, а таксама асенізацыйны мох (sphagnum) у розных формах да рознага ўжытку фабрыкі «Гядройць і С»* [6, с. 144]. *З прыведзеных вышэй устаўных элементаў прагледжваецца асоба аўтара, які ведае сваю мову і жадае падзяліцца гэтым з чытачом, каб пры азнаямленні з матэрыялам не ўзнікала пытанняў ці пэўных цяжкасцей для ўспрымання дадзенай інфармацыі.*

Часам аўтарскія ўстаўкі, якія змяшчаюць розныя дадатковыя заўвагі, думкі, погляды аўтара на перадаваемую інфармацыю, прыносяць дакладнасць у змест публіцыстычнага тэксту разглядаемага перыяду, актывізуюць яго сэнсавае значэнне.

Часта бацькі праз цямоту сваю не хочуць даць дзеткам навукі, не хочуць пасылаць іх у навяхай, – хоць бы і хацеў, то ўсіх дзяцей у іх памясціць не зможаш [8, с. 173].

Падмануў жа нас цар, а яго служкі – паны, чыноўнікі да маскалі – падвялі нас, як чорт добру душу) [7, с. 37–38].

Здавалася б, што надвор’е, пара года і вольны ад палявых клопатаў час – усё павінна заахваціць пілігрымаў, якія штогод кіруюцца ў віленскую Кальварыю ў часе зялёных свят; між тым колькасць набожных падарожнікаў значна меншая, чым летась, – і тут адчуваецца застой [6, с. 143].

Устаўныя канструкцыі, якія аддзяляюцца працяжнікамі ад асноўнага паведамлення, спыняюць тэмп пры чытанні і размяшчаюцца пасля тых кампанентаў сказа, змест якіх патрабуе адпаведнага ўдакладнення. Такім чынам аўтары падкрэсліваюць іх сэнсавую значнасць. Бясспрэчна і тое, што ўстаўкі характарызуюцца суб’ектывізмам, пазначаны аўтарскім разуменнем.

Адметнае месца займаюць устаўныя канструкцыі ў публіцыстычных тэкстах канца XIX – пачатку XX стагоддзя, якія дапамагаюць атрымаць больш поўнае ўяўленне пра асобу(сваяцкія адносіны, пасаду або сацыяльны статус), пра новае месца (горад або вуліца), час, калі адбываецца пэўная падзея.

У гэтым часе Кейстут (брат Ольгерда, дзядзька Ягайлы), даведаўшыся, што Ягайла тайна падмаўляе проці яго крыжакоў, пайшоў вайной на Вільню, узяў у няволю Ягайлу і за кару адаслаў яго ў Вітэбск [Н.Н. – 1910. – № 3. – С. 43].

Цяпер інакш, як гэтай дарогай, да Владзівастоку(галоўны горад рускі на японскім моры) ня можна даехаць [Н.Н. – 1910. – № 3. – С. 42].

Такім парадкам перэйшлі на Ольгерда Вітэбскае княжства (па жонцэ, ён быў жанаты з Вітэбскай княжнай Марыей), Тураўскае, Мінскае і іншыя [Н.Н. – 1910. – № 2. – С. 27].

Старшыняю аддзела стала жонка п. Сергіеўскага (куратара навучальнай акругі) [6, с. 157].

Нядаўна на прыватным дзіцячым вечары сабралася шмат дзяўчынак школьнага ўзросту (з немажжных сем’яў), але ўсе яны былі апранутыя ў дарагія сукенкі з карункамі, гафтамі і кветкамі [6, с. 159].

Трэцяга жніўня (22 ліпеня ст.ст.) загадана павінашаваннямі ў праконсула, набажэнствамі і ілюмінацыяй адзначыць дзень нараджэння царыцы [7, с. 58].

Некалькі дзён ідзе дождж (пачаўся 6 сакавіка) і дапамагае снегу раставаць [6, с. 159].

Батанізірку можна выпісаць з Пецярбурга з крамы Львіна (Раз’езжая вул., № 10) [8, с. 207]. У прыведзеных прыкладах устаўкі адасабляюцца дужкамі, якія найбольш пашыраны ў сістэме ўстаўных канструкцый публіцыстычных тэкстаў канца XIX – пачатку XX стагоддзя, таму што графічна выдзяляюць устаўныя элементы.

З прычыны таго, што ўстаўкі выклікаюцца неабходнасцю ў дадатковай інфармацыі да асноўнага зместу ў сказе, граматычнае выражэнне іх і памер не абмяжоўваюцца пэўнымі нормамаі. Устаўкі ў публіцыстычных тэкстах канца XIX – пачатку XX стагоддзя могуць утвараць наступныя двухкампанентныя словазлучэнні:

1) дзеяслоў + назоўнік у родным склоне: Так сейце ж, дзецюкі, як прыйдзе пара, поўнаю рукою – не шкадуіце працы, – каб і мужык быў чалавекам вольным, як е на цалоськам свеце [7, с. 31]. Устаўная канструкцыя дапамагае атрымаць больш поўнае ўяўленне пра асобу самога аўтара, бо дадатковая заўвага выказана непасрэдна ад яго імя;

2) назоўнік + назоўнік у родным склоне: Не так даўно прыехаў у Вільню эмігрант 1863 года скульптар-дэкаратар Віктар Васілеўскі, вучыўся ён спачатку ў Вільні ў вядомага скульптара Андрыёлі (бацькі мастака), потым у Парыжы [6, с. 146];

3) займеннік + прыслоўе: Во і цяпер бачым, друкуюцца кніжкі, выходзіць ужо другая газэта, ідзе перапіска з вучонымі – усё па-нашаму [8, с. 174];

4) прыметнік + назоўнік: Агульны сход хаўруснікоў суполкі «Прогрэсс» выбраў 7 чалавек у праўленьне: Астроўскага (гарадзкога старшыню), Шыманаўскага (земскага доктара)... [Н.Н. – 1910. – № 3. – С. 43];

5) займеннік + назоўнік: На торг мужыкі мала ездзяць, бо далёка: да Духоушчыны (наш вуезд) 35 вёрст, да Дарагабужа 45 вёрст [Н.Н. – 1909. – № 1. – С. 12];

6) лічэбнік + назоўнік: Цукеркоў і пернікоў (12 фунтоў) прыслала фабрыка Ландрін, а на падарункі вучнём... злажылі грошы некалькі тутэйшых людзей [Н.Н. – 1909. – № 2. – С. 29];

7) прыназоўнік + назоўнік: Так сама ў новы закон прызнаў, што дзецей да 16 гадоў ня можна трымаць у астрозе ці ў халоднай (пры паліціі) больш, як адзін дзень, ды і то замыкаць іх павінны асобне ад сталых [Н.Н. – 1909. – № 2. – С. 31];

8) прыслоўе + прыметнік: Ў яе аснове, як кажэ прафэсар Карскі, лежала жывая беларуская народная мова, каторая дзьяль больш точнай перадачы вучоных слоў права (асабліва магдэбургскага), рэлігіі і ўсяе культуры пазычыла не мала чужых слоў... [Н.Н. – 1909. – № 4. – С. 52].

Адметнае месца займаюць і аднакампанентныя ўстаўкі. Аўтары, якія не скованы канкрэтнымі межамаі публіцыстычнага тэксту(замалёўка або нарыс, фельетон або нататка), раскрываюць перад чытачом свае думкі і робяць некаторыя адступленні падчас паведамлення. Тып мыслення выяўляе своеасаблі-

вую організацію матерьялу, які «ідзе не за логікай сувязей у самой рэчаіснасці, а за логікай аўтарскага ўяўлення аб ёй» [9, с. 8].

Аднакампанентныя ўстаўныя канструкцыі ў залежнасці ад прыналежнасці да пэўнай часціны мовы ў асноўным выражаны назоўнікамі: *У гэтых шышэчках жывуць нявідзімыя простым вокам жывучкі (мікробы), каторыя збіраюць с паветра азот, газ патрэбны для жыцця кожнай расьліны* [Н.Н. – 1911. – № 12. – С. 170].

На вас – моладзі – ляжыць вялікая павіннасць: развіваць далей родную мову, узбагачываць свой народ знаннем і культурай [8, с. 180].

Сустрадаюцца ўстаўныя канструкцыі, якія набываюць фармальную самастойнасць і ўжываюцца за межамі асноўнага паведамлення. Там, дзе сяляне ня могуць, ці ня хочуць скінуць с шыі сваёй пятлі і перайсці на хутары, трэба прынамсі безпрыменна пакасаваць зусім гранічныя паміж шнуроў межы, разгорываючы іх да чыста. (*Граніцу можна адбіць зрэзь калочкамі*) [Н.Н. – 1911. – № 13. – С. 186].

Найбольшай сэнсава-сінтаксічнай самастойнасцю валодаюць комплексныя ўстаўкі, якія складаюць сукупнасць самастойных сказаў. Яны таксама ўжываюцца за межамі асноўнага паведамлення. Гэтыя сказы можна па магчымасці вылучыць ў асобны абзац.

У гэтым самым часе Святаслаў Смаленскі напаў на Вітэбск і Оршу. (Гэты чэлавек праславіўся сваім зьверствам. Летапісі разказваюць аб ім страшэнныя рэчы. Іон паліў цэлыя сотні жылых людзей, запёршы у дрэўляных будынках, – душыў, садзіў на кол жанок і малых дзяцей). Пасья пайшоў ён на Мсціслаў [Н.Н. – 1910. – № 3. – С. 44].

Устаўныя элементы, лічыць А. М. Базыленка, могуць уключацца ў састаў асноўнага сказа двума спосабамі: непасрэдна, гэта значыць без фармальна-граматычных сродкаў, і пры дапамозе злучнікаў і спалучальных слоў. Гэтыя два спосабы адлюстраваны ў публіцыстычных тэкстах канца XIX – пачатку XX стагоддзя. Пры бяззлучнікавым уключэнні сувязь устаўных элементаў са сказам адбываецца пры дапамозе лексічных сродкаў: паўтарэнне адных і тых жа лексем або вельмі блізкіх па семантыцы слоў, анафарычных займеннікаў, напрыклад: *Туды калісь прыходзілі агняпаклоннікі з розных старон Азіі (людзі, што за бога прызнавалі агонь), бо на тым мейсцы, дзе пабудавана святыня, у зямлі было шмат газы, а з яе пара праз ічыліны выходзіла наверх і загаралася...* [8, с. 184].

Гэтакі чыноўнік не давадзе ўжэ да розуму – ён, калі і няма прыказу цара, то сам выдумае спосаб, як абабраці бедны народ [7, с. 33].

Нам прыходзілася шмат гаварыць з гэтымі дэпутатамі (яны ўсе з Расеі, дэпутаты «нашы» гэтым не цікавяцца), і камісія выкарыстала для закону працы «Нашае Нівы» [Н.Н. – 1911. – № 14. – С. 195]. У апошніх прыведзеных выпадках займеннікі ён, яна, ужытыя ва ўстаўных канструкцыях, паказваюць на сінсемантычнасць абедзвюх канструкцый, якія не валодаюць «камунікатыўнай закончанасцю і граматычнай звязнасцю з іншымі сказамі» [10, с. 442]. Устаўкі – гэта, па сутнасці, далейшыя разважанні аўтараў: у першым прыкладзе ідзе размова пра паводзіны чыноўніка ў пэўных ўмовах, а ў другім – пра незацікаўленасць дэпутатаў.

Пры злучнікавым уключэнні ўстаўныя элементы больш цесна звязаны са сказам, таму што прысутнічаюць як лагічныя, так і граматычныя адносіны паміж імі.

Пазнаеш тагды сваё ліха – но ў пекле паняўчасе ўжэ будзе, не перапросіш тагды ўжэ справядлівага Бога і мэнкам тваім ніколі канца не будзе [7, с. 36].

Паказваюць людзі, што Свенты Ойцец аж з Рыму прыслаў ужэ да нас сваё благаславенне (но маскаль яго спыняе) – гаварыць, што прышле і ксяндзоў, што будуць прымаць на уніяцкую веру [7, с. 36].

Сродкам выражэння суб'ектыўнай мадальнасці публіцыстычнага тэксту служаць мімаходныя заўвагі да асноўнага выказвання. Яны перадаюць эмацыянальныя пачуцці аўтара.

Усюды дзецяям цяжка навучыцца чытаць, але ў нас горш як дзе – і не дзіва [8, с. 173]. *Усі нас крыўдзілі да ўсі абдзіралі; біў нас сільнейшы, крыўдзіў багатшы – а на тое нідзе не было справядлівасці* [7, с. 37].

Прысутнасць такіх устаўных канструкцый у публіцыстычных тэкстах канца XIX – пачатку XX стагоддзя выяўляе найперш асобу аўтара, які звяртае ўвагу не толькі на інфармацыйны аспект тэксту (падзеі, дзеянні, факты з уласнага жыцця), але і на эмацыянальную ацэнку перадаваемых фактаў. Сінтаксіс тэкстаў набывае характар размоўнага, які імкнецца аб'яднаць у адным выказванні аб'ектыўныя і суб'ектыўныя элементы думкі [11, с. 363].

Сустрадаюцца выпадкі ў публіцыстычных тэкстах канца XIX – пачатку XX стагоддзя, калі сказ ускладняецца не адной, а дзвюма ўстаўнымі канструкцыямі. Напрыклад: *Вільня – горад невялікі: ад адной ускраіны (напрыклад, ад жалезнага моста) да другой (да Віліі) можна прайсці пешыю за 16 хвілін!* [6, с. 145]. Такія прыклады падкрэсліваюць неабходнасць аўтара рабіць гэтыя ўдакладненні, тлумачэнні. Усё накіравана на больш змястоўнае выражэнне думак аўтара пры перадачы інфармацыі.

Заклучэнне. Прааналізаваны фактычны матэрыял дае падставу сцвярджаць, што ўстаўныя канструкцыі ў публіцыстычных тэкстах канца XIX – пачатку XX стагоддзя ўяўляюць сабой адзін з важных моўных сродкаў здзяйснення маўленчага кантакту, таму што арыентаваны на чытача, маючы на мэце паясніць, удакладніць, дапоўніць пададзеную аўтарам інфармацыю. Устаўныя канструкцыі ніколі не бываюць у пачатку, а заўсёды стаяць у сярэдзіне або ў канцы сказа. Асноўнае прызначэнне ўставак – гэта неабходнасць у дадатковым паведамленні, якая ўзнікае нярэдка незапланавана. Тут могуць выкарыстоўвацца ўстаўныя элементы, якія ўжываюцца пры тлумачэнні малазразумелых слоў (тэрміналагічная лексіка, элементы сацыяльнай, прафесіянальнай лексікі), дапамагаюць атрымаць больш поўнае ўяўленне пра асобу, называюць сваяцкія адносіны, пасаду або сацыяльны статус, дадаткова ўказваюць пра новае месца(горад або вуліцу), час, калі адбываецца пэўная падзея.

Граматычнае выражэнне ўстаўных элементаў і іх памер не абмяжоўваюцца пэўнымі нормаўмі. Устаўкі ў публіцыстычных тэкстах канца XIX – пачатку XX стагоддзя могуць утвараць двухкампанентныя, аднакампанентныя словазлучэнні. Устаўныя сказы нічым не адрозніваюцца ад неўстаўных па структуры і лексічным складзе і ўключаюцца ў састаў асноўнага сказа двума спосабамі: злучнікавым і бяззлучнікавым. Выкарыстоўваюцца таксама ўстаўныя канструкцыі, якія ўжываюцца за межамі асноўнага паведамлення.

Аўтарскія ўстаўкі, якія змяшчаюць розныя дадатковыя заўвагі, думкі, погляды аўтара на перадаваемую інфармацыю, надаюць дакладнасць зместу публіцыстычнага тэксту разглядаемага перыяду, актывізуюць мысленчую дзейнасць чытача і наладжваюць невербальны дыялог.

ЛІТАРАТУРА

1. Розенталь, Д.Э. Практическая стилистика русского языка: учеб. пособие по спец. «Журналистика» / Д. Э. Розенталь. – 5-е изд., перераб. и доп. – М.: Высш. шк., 1987. – 399 с.
2. Бурак, Л.І. Сучасная беларуская мова: Сінтаксіс. Пунктуацыя: вучэб. дапаможн. для філал. фак. ун-таў / Л.І. Бурак. – Мінск: Універсітэцкае, 1987. – 320 с.
3. Гавриленко, И.И. Функции и типы вставных конструкций в научных текстах / И.И. Гавриленко // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 9. Филология. – 2002. – № 6. – С. 80 – 90
4. Яўдошына, Л.І. Слова ў мастацкім кантэксце / Л.І. Яўдошына. – Брэст : Брду, 2003. – 125 с.
5. Базыленка, А.М. Пабочныя і ўстаўныя словы, словазлучэнні і сказы ў сучаснай беларускай літаратурнай мове / А.М. Базыленка. – Мінск: Выш. шк., 1964. – 112 с.
6. Багушэвіч, Ф. Творы: Вершы, паэмы, аповяданні, артыкулы, лісты / Ф. Багушэвіч; уклад., прадм. Я. Янушкевіча; камент. У. Содаля, Я. Янушкевіча. – Мінск: Маст. літ., 1991. – 309 с.
7. Каліноўскі, К. За нашу вольнасць. Творы, дакументы / К. Каліноўскі; уклад., прадм. паслясл. і камент. Г. Кісялёва; Сер. 2, гісторыка-літаратурныя помнікі. – Мінск: Беларускі кнігазбор, 1999. – 464 с.
8. Цётка. Выбраныя творы [Тэкст] / Цётка; уклад., прадм. В. Коўтун; камент. С. Александровіча, В. Коўтун; Сер. 1. Мастацкая літаратура. – Мінск: Бел. кнігазбор, 2001. – 336 с.
9. Кісліцына, Г.М. Лірычная мініяцюра як жанр беларускай літаратуры / Г.М. Кісліцына. – Мінск: Беларуская навука, 2000. – 118 с.
10. Розенталь, Д.Э. Справочник по русскому языку. Словарь лингвистических терминов / Д. Э. Розенталь, М.А. Теленкова. – М.: Издат. Дом «ОНИКС 21 век»: Изд-во «Мир и Образование», 2003. – 623 с.
11. Балли, Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Ш. Балли; пер. с фр. Е.В. Вентцель, Т.В. Вентцель; ред., вст. ст. и прим. Р.А. Будагова. – 2-е изд., стереотип. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 416 с.

Пастуніў 29.03.2007